

חליבה בשבת במלחמת שמחת תורה*

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. האם יש דרך לחלוב בשבת בהיתר ע"י יהודים?
- ג. התנגדות הרב קוק להיתרי חליבה ע"י יהודי
- ד. עידן מכונות החליבה
- ה. אופני החליבה בהיתר המקובלים כיום בארץ
- ו. הצעת אופני חליבה בשבת ע"י יהודים בתקופת המלחמה
- ז. היתר משום עסקי תבן וקש
- ח. חלב שנחלב בשבת באיסור
- ט. דין חלב שאפשר היה לחלוב בהיתר
- י. חילול השם
- יא. דין תערובת חלב שנחלב באיסור

א. הקדמה

בשמחת תורה תשפ"ד - ביום בו שְׁבַת מְשׁוּשׁ לְבָנֵינוּ נִהְפֵּךְ לְאֶבֶל מְחַלְנֵנוּ - רצחו הטרוריסטים הארורים של ארגון חמס וארגון הג'איהד האיסלמי מלבד מאות רבות של יהודים גם הרבה עובדים זרים ורבים נוספים נחטפו לרצועת עזה. עובדה זו, והחשש מהתרחבות המלחמה גם לזירות נוספות, הביאה לכך שרבים מהעובדים הזרים במקומות רבים בארץ, ולא רק ביישובים הקרובים לגבול בצפון ובדרום, הפסיקו את עבודתם ועקרו למקומות שלדעתם בטוחים יותר, ורבים מהם חששו בכלל להישאר בארץ וחזרו לארצות מולדתם.

מציאות זו הביאה לכך שברפתות רבות נוצר מחסור גדול בכח אדם לחליבה. עקב כך, חלק מהרפתות החליטו לעבור לשתי חליבות ביום במקום שלוש חליבות ביום, וזאת כדי להקטין את העומס מעל החולבים שנשארו והמתנדבים שהגיעו כדי לעזור.

* פורסם לראשונה ב'תחומין' מד

בעיה נוספת הייתה בעיה הלכתית וכשרותית, מכיוון שבמקומות רבים לא הייתה אפשרות להמשיך ולחלוב בשבת ע"י גויים, וכפי שמקפידים לעשות בכל שבת ושבת.

בשנים האחרונות בעקבות השקעה גדולה מצד תנובה ובעקבות מסע הסברה בין הרפתנים, הסכימו כמעט כולם לעבור לחליבה ע"י נכרי בשבת, והחלב שנחלב בשבת פוקח מרחוק ע"י מערכת מצלמות מאובטחת ומתוחכמת באופן שאיפשר לנו להגדיר גם את החלב שנחלב בשבת כחלב מהדרין. כתוצאה מכך, מחלבות תנובה הפסיקו כמעט לחלוטין לקלוט חלב שאיננו מהדרין.

אלא שכאמור, אחרי כחודש מתחילת המלחמה נתרבו מאוד המקומות בהם לא נותרו חולבים לא יהודים והתעוררה השאלה האם בשעת דחק גדולה שאנו מצויים בה ובעת מלחמה קשה מול אויבנו יש דרכים חלופיות לחלוב בשבת בהיתר ועדיין להגדיר את החלב כמהדרין ולאפשר את קליטתו במחלבות תנובה.

השאלה מתחלקת לשתי שאלות שונות:

א. שאלת כשרות החלב שנחלב בשבת ע"י יהודים (האם כאשר החלב נחלב ע"י יהודים הוא עדיין כשר, ואם יש דרך שבה ניתן לחלוב בשבת באופן שניתן יהיה להגדיר את החלב כחלב כשר למהדרין).

ב. שאלה הנוגעת לשמירת שבת ע"י חולבים שומרי מצוות שמקפידים לשמור שבת קלה כחמורה ונפשם בשאלתם האם יש דרך בה יוכלו לחלוב את הפרות בשבת באופן מותר כאשר אין להם עובד לא יהודי שיעשה זאת במקומם.

שאלת הכשרות הינה השאלה היותר קלה מבחינה הלכתית והיא מטרידה רק את נותני הכשרות לחלב במחלבות. לעומת זאת, שאלת החליבה בשבת, הינה כמובן השאלה החמורה יותר, והיא מטרידה את הרפתות השייכות ליחידים או לציבור שומרי שבת (כמו למשל, רפתות הנמצאות בבעלות קיבוצים או מושבים שיתופיים דתיים - שומרי שבת).

ב. האם יש דרך לחלוב בשבת בהיתר ע"י יהודים?

למרות ההלכה הפסוקה שיש לחלוב בשבת דווקא ע"י מי שאינו יהודי¹, אנו מוצאים דיונים בפוסקים האחרונים אם ניתן למצוא דרך במקומות ובתקופות בהם לא התאפשר לחלוב בשבת ע"י לא יהודי, לחלוב בשבת גם ע"י יהודים.

הדיון התרחב מאוד עם תחילת התפתחות ענף הרפת לחלב בהתיישבות החדשה בארץ, בשנים שלפני קום המדינה. בחלק מהמקומות לא היתה אפשרות מעשית לחלוב ע"י נכרים², בחלק אחר של המקומות לא היתה נכונות לחלוב ע"י נכרים מסיבות אידיאולוגיות של דבקות בעבודה עברית ואי נכונות להעסיק נכרים בעבודות חקלאיות. לאור מציאות זו, אנו מוצאים רבנים רבים מאוד בארץ ובחו"ל, שזנקו לשאלת האפשרות לחליבה בשבת ע"י יהודים, ורבים מהם מצאו דרכי היתר

1. שו"ע (או"ח סי' שה סע' כ'). ובשם יש אומרים מובא שם, שמכיון שאין זה פשוט לומר לגוי לעשות מלאכה עבור ישראל אף כאשר יש לכך הצדקה של מניעת צער בעלי חיים, יש לדאוג לכך שהגוי יחלוב לצורכו, והיהודי יקנה ממנו את החלב בדבר מועט.

2. הבעיה החריפה במיוחד בעת המרד הערבי - מאורעות תרצו-תרצט - שרק לשם השוואה למאורעות ימינו ולמה שארע רק ביום שמחת תורה נציין שבמאורעות אלו נרצחו ונהרגו 400 יהודים במשך כמעט שלוש וחצי שנות הטרור הערבי, לעומת מעל 1500 נרצחים, ושבוים והרוגים ביום אחד - בשבת שמחת תורה.

כדי לפתור את הבעיה שנתעוררה, וזאת מתוך מגמה לסייע להתיישבות היהודית בארץ ישראל³:
א. הרב עוזיאל התיר חליבה בשינוי (באמצעות לחיצת העטינים ע"י כלי, ולא באופן ישיר בידיים)⁴.
יש לציין שהפתרון ניתן לחליבה שנעשית ידנית כאשר בחליבה ע"י מכון חליבה כיום - מצד אחד - מבחינה הלכתית היא קלה הרבה יותר, וכפי שיובהר להלן, ומצד שני - אין אפשרות מעשית לחלוב בשינוי.

ב. הרב ברוך קונשטט והחזון איש התירו חליבה לאיבוד על גבי קרקע. דרך זו מקובלת ואפשרית גם היום, וכך נהגו בקיבוץ עלומים בשבתות הראשונות של המלחמה כאשר לא היו להם לא יהודים שיוכלו לחלוב (כל התאילנדים שעבדו ברפת נרצחו או נחטפו לעזה). אלא שדרך זו כרוכה בהפסד כלכלי גדול ביותר מעבר להפסדים שכבר נגרמו לרפתות עקב ירידה משמעותית בתנובת החלב ואיכותו⁵, ומה שיותר משמעותי הוא, שבתקופה בה אנו נמצאים - מצד אחד יש חוסר בחלב עקב מה שקרה ברפתות בדרום ועקב פינוי יישובים שלימים גם בצפון, ומצד שני, בגלל המלחמה יש צורך גדול באספקת חלב סדירה ואף להכין מלאים לשעת חירום לצורך הצבא ובעיקר לעורף.

ג. הרב מנחם מנדל קירשנבוים מפרנקפורט, הרב אהרונסון, הרב שאול ישראלי ורבנים רבים נוספים בארץ ישראל התירו חליבה על גבי אוכלין⁶. היתר זה מתבסס על הגמרא בשבת (קמ"ד, ב) שם מובא ע"י רב יהודה בשם שמואל, שמותר לאדם לסחוט אשכול של ענבים לתוך הקדרה, אבל לא לתוך הקערה (רש"י: מותר לסחוט לתוך תבשיל - לקדרה - מכיון שאיסור מפרק הוא איסור של פירוק משקה מאוכל, ואילו כאן המתפרק נכנס לאוכל, ומשקה הנכנס לאוכל דינו כאוכל, וממילא אין כאן פירוק משקה מאוכל אלא הפרדת אוכל מאוכל; אך לקערה ריקה - הדבר אסור). בהמשך לדברים אלו מסיק רב חסדא מדברי שמואל אלו, שעל פי אותו עקרון מותר לאדם לחלוב עז לקדרה, אך לא לקערה.

לדעת התוספות שם ההיתר לגבי חליבה לתוך אוכלין נוגע רק ליום טוב, כשהעז נחשבת לאוכל, מכיון שבי"ט מותר לשוחטה ולאוכלה; אך בשבת יהיה אסור לחלוב אפילו לתוך קדרה עם תבשיל. בעקבות הערתם זו של בעלי התוספות נפסק היתר זה בשו"ע רק בהלכות יום טוב (סי' תקה סע' א).

לעומת זאת, הרמב"ם פוסק (שבת, ח, י) שדין זה של חולב לתוך הקדרה הינו רלוונטי גם לגבי שבת, מבחינה זו שחליבה כזו לא תהיה אסורה מהתורה בשבת אלא תהיה אסורה רק מדרבנן, והחולב

3. סקירה מקפת על התפתחות הפסיקה בהתיישבות בנוגע לחליבה בשבת נמצאת במאמרו של ר' חיים פלס "בעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בארץ ישראל" - ברקאי ב.

4. ההיתר נאמר להלכה ולא למעשה, עד שיסכימו עמו גדולי רבני ארץ ישראל; והדברים נאמרו בהסתמך בשעת הדחק על דעות הראשונים שחליבה בשבת הינה איסור שבות ולא איסור תורה, ולכן יש מקום להתיר לחלוב משום צעב"ח, הפסד ממון וישוב ארץ ישראל. למרות זאת, ההיתר נאמר בתנאי שיחלבו רק את המינימום הנדרש משום צעב"ח, ובתנאי שאין כל אפשרות לחלוב ע"י גוי, וכאמור גם זאת יש לעשות בשינוי (על ידי כלי שלוחף על עטיני הפרה, שאז הדבר נחשב לחליבה כלאחר יד, ובדומה לגונח שהתירו לו לינוק בשבת משום דהוי חליבה כלאחר יד - כתובות ס, א), ובתנאי נוסף שחליבה זו תעשה בצנעה (משפטי עוזיאל ח"א סי' י).

5. בעיקר במקומות בהם עקב המלחמה לא יכלו לחלוב מספר ימים ומעבר לסבל הפרות ובעיית צער בעלי חיים הדבר גרם לפגיעה משמעותית ביותר - הן באיכות החלב (שלא היה ראוי לשיווק) והן בכמות החלב שהפרות נותנות.

6. ראה אהרון נחלון "הרב הרצוג זצ"ל הרב הראשי לא"י וחלקו בפתרון בעיית החליבה בשבת", "עמודים" 516 תשמ"ט, וראה גם עמוד הימיני סי' כד.

באופן כזה בשבת יהיה פטור אבל אסור⁷. בראשונים מצינו שיש שחלקו על דעת הרמב"ם לקולא ולחומרא: יש אומרים שחליבה באופן כזה מותרת גם בשבת⁸, ויש אומרים שחליבה כזו אסורה בשבת מהתורה⁹. ויש פוסקים שרק צרפו זאת להיתר חליבה ע"י גוי ופסקו שיש לחלוב בשבת ע"י גוי, שיקפיד לכתחילה לחלוב לתוך אוכל¹⁰.

היתר זה לא מעשי בימינו גם בגלל שכיום לא חולבים ידנית לתוך דלי שאפשר לשים בו אוכל, שהרי בחליבה הממוכנת החלב כולו מגיע למיכל גדול שאין אפשרות לשים בו אוכל, וגם לו היה אפשר אין למעט אוכל ששימו בו במיכל כל משמעות לגבי כמות החלב הגדולה הנכנסת בו, וכדברי השולחן ערוך בהלכות יום טוב: "אבל החולב כל צאנו לא הותר מפני פרוסה שנותן בכלי" והמשנה ברורה שם מדגיש: "מילתא דפשיטא נקט והעיקר דאין ניתר החלב ע"י מעט לחם שנותן בתחתית הכלי כל כמה דאין רוב חלב נבלע בו, ויש למחות בהמון שעוברין על זה".

ד. הרב צבי פסח פרנק התיר על סמך עקרון היתר החליבה על אוכל ועל פי הצעת הרב רוזנטל חליבה על צבע, באופן שהחלב ישמש לגבינה בלבד¹¹.

ה. הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי התיר חליבה לאוכלין ע"י קטנים¹².

ו. הרב שמואל אביגדור הלוי דרצי'נסקי התיר לתושבי ארץ ישראל לחלוב למטרת אוכל (גבינה) אם הפרות ימכרו לגוי (ולכתחילה שיחלבו לתוך אוכל)¹³.

ז. הרב חיים מרדכי ברונרוט¹⁴ סבר שיש לסמוך על כך שאיסור חליבה מדרבנן, ולכן יש מקום להתיר את איסור השבות משום צער בעלי חיים ולצורך ישוב ארץ ישראל, ובתנאי שיעשה היכר שהחלב ישמש לצורך גבינה¹⁵.

7. ראה "בנתיב החלב" א עמוד 75 במאמרו של הרב אברהם צבי דירפנלד שלושה הסברים מדוע לדעת הרמב"ם גזרו איסור מדרבנן.

8. רש"י, רמב"ן ורשב"א.

9. הרי"ף, תוספות והר"ן.

10. מג"א ומ"ב בסי' שה ס"ק עג: "והעולם נוהגין דמשום צער בע"ח שרי אמירה לא"י לחלוב ואין למחות בידם, ומ"מ טוב שיחלוב הא"י לתוך אוכל דהו"ל שבות דשבות" (מג"א).

11. ראה אהרון נחלון, עמודים שם.

12. אחיעזר ח"ג סי' לד ובהתכתבויות עם הגרא"ה קוק, החזו"א, והגרצ"פ פרנק. וראה גם במשפטי עוזיאל ח"ג סי' מט אות ב, שדן בהצעה להתיר חליבה בשבת ע"י קטן.

13. אהל משה - דין חליבה בשבת - דפים צו-קב.

14. דיין מליטא בקונטרס "לברור שאלת חליבה בשבת", הוצאת מוסד הרב קוק, תש"ו.

15. היתר זה הינו יוצא דופן ומרחיק לכת יותר מכל ההיתרים האחרים, בכך שמתיר את החליבה בשבת ע"י יהודי ללא שינוי וגם לא על אוכלין, ובונה את היתרו על צער בעלי חיים, על הפסד מרובה ועל מצנת ישוב ארץ ישראל. למסקנה, מתנה הרב ברונרוט שימעטו חליבה אחת בשבת משאר ימי השבוע (אם הדבר אפשרי) ויאחרו את החליבה בשעה לעומת הנהוג בשאר ימי השבוע (כדי שבעת החליבה הבהמה כבר תתחיל להצטער), ושחולבים יפרשו שחולבים לצורך גבינה, ויחלבו לכלים מיוחדים שיהיה ניכר שהם לא חולבים לצורך המשקה. בדיונו על ההיתר מטעם ישוב ארץ ישראל הוא משווה זאת להיתר שבות של כתיבת אוננו בשבת ע"י נכרי לצורך מצנת ישוב ארץ ישראל (רמב"ם הל' שבת ו, יא), והוא מביא את דעת החת"ס (בפרק לולב הגזול) שעבודת הקרקע בארץ ישראל הינה מצוה שבגופו שאיננה נדחית אפילו בפני תלמוד תורה. ומכך מסיק הרב ברונרוט, שביום חול היהודי חייב לעשות את החליבה בגופו ולא ע"י נכרי. ואם אכן יש מקום להתיר את החליבה בשבת, הרי שיתכן שמאותו טעם אין להחמיר לחלוב אפילו בשבת ע"י נכרי. בדברים אלו ניתנת, למעשה, גושפנקה הלכתית לאידיאולוגיה של עבודה עברית ולהתנגדות לשימוש בנכרי לחליבה אפילו בשבת.

ג. התנגדות הרב קוק להיתרי חליבה ע"י יהודי

כנגד כל המתירים התייצב הגרא"ה קוק, ששלל בתקיפות ובחריפות רבה כל פתרון של חליבה בשבת ע"י יהודי. וכך הוא כותב באייר תרצ"א לשואל מפרדס חנה:

קבלתי את מכתבו עם השאלות. והנני להשיבו, כי החליבה בשבת קודש ע"י ישראל הוא איסור גמור וחילול שבת נורא, וח"ו להורות בזה צד קולא. ואין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נכרי כמו שעשו אבותינו מעולם. ובכלל, אי אפשר לישוב יהודי שלא ימצא בתוכו ג"כ נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להיעשות בשבת ויום טוב דווקא ע"י נכרים. וחוקי תורתנו הקדושה הם בוודאי יותר חזקים באין ערוך מכל מנהגי בדאות שבדאו להם אנשים, והם חיינו ואורך ימינו ויסוד תחייתנו על אדמת הקודש¹⁶.

מעניין לציין, שלא כמו בנושא השמיטה, בו עמד הרב קוק במלוא עוצמתו ותקיפותו לימין המושבות וההתיישבות כנגד המערערים על היתר המכירה, הרי שבנושא החליבה בשבת, הרב קוק - בניגוד לרבנים רבים אחרים - איננו מוכן למצוא דרכי קולא כל שהן, ודורש מהמתיישבים לחלוב אך ורק ע"י נכרים. הרבנים שהתירו מבססים את היתריהם בדיוק על אותם נימוקים בהם משתמש הרב קוק עצמו לביסוס היתר המכירה בשביעית (פגיעה אנושה בהתיישבות; יישוב ארץ ישראל; במקרים של שעת הדחק גדולה והפסד מרובה מאוד יש מקום לסמוך על יחיד במקום רבים; חשש לאיבוד פרנסת משפחות רבות מישראל עד כדי פיקוח נפש וכו'), אך הרב קוק לא קיבל את דעתם; ראשית בגלל שבניגוד לשמיטה בזמן הזה שלדעתו איסורה מדרבנן כאן הפסיקה הרווחת היא שמדובר באיסור תורה, אבל ייתכן שזה נובע גם מהעובדה שבחלק מהמקומות הטיעון העיקרי היה עקרון העבודה העברית למרות שהיתה קיימת דרך אלטרנטיבית לחלוב בהיתר, וכנגד גישה זו יצא הרב קוק במלוא התקיפות.

ד. עידן מכונות החליבה

החזון איש, שהתנגד אף הוא לפתרונות החליבה ע"י יהודים¹⁷, מוכן היה להתיר לקיבוץ חפץ חיים לחלוב לאיבוד על גבי קרקע. פתרון זה כרוך כמובן בהפסד מרובה, והוא גם איננו פשוט מבחינה הלכתית¹⁸. כשר' יוסף בכרך הי"ד, חבר חפץ חיים שנפל מאוחר יותר במלחמת השחרור, העלה את הרעיון להיעזר לצורך פתרון בעיית החליבה בשבת במכונת חליבה, שבתקופה זו עדיין לא הגיעה לארץ, ראה בכך החזון איש רעיון חשוב עם פוטנציאל רציני ביותר לפתרון הבעיה. החזון איש והרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג למדו את דרך פעולתה של מכונת החליבה הראשונה, שהגיעה למכון המחקר ברחובות (לימים - מכון וולקני, שעבר לבית דגן) לצורכי ניסוי. שני הרבנים ייסדו את העקרונות ההלכתיים לפיהם יהיה מותר להשתמש במכונת החליבה בשבת (ללא צורך בגוי). הרב הרצוג אף עמד בקשר עם החברה השוודית המייצרת את המכונה (Alfa-

16. דעת כהן סי' רלה. וכן כתב גם האחיעזר שם: "על דבר אשר העירני בשולי מכתבו אשר בהיותו באה"ק ראה כי רובם ככולם של שומרי תורה ומצוות בהמושבות נהגו היתר לחלוב בעצמם בש"ק, כמה מהם פתחו בדברנן לחלוב לתוך אוכל וכמה בדאורייתא - באמת מבהיל הדבר, וכאשר שמעתי כי סמכו על איזה הוראת רב מאשכנז כתבתי אודות זה להגרא"י קוק זצ"ל. יסוד הדבר הוא מהלאומים הפורצים, אשר אצלם עבודה עברית דוחה שבת, ואחריהם נמשכו גם המון עם בלי שום יסוד להיתר" (וראה סוף הערה קודמת).

17. ראה בדבריו בחזון איש או"ח נו, ד, שכתב לגבי פתרון החליבה ע"י נכרי "שזו הדרך הישרה על פי התורה וסופה להתקיים, וכן נוהגים בכל המקומות שהשבת אצלם ביוקר".

18. הרב קוק הסתייג מפתרון זה, למרות שלגביו לא יצא במחאה נמרצת כמו נגד פתרונות החליבה ע"י יהודים.

(Laval) לצורך ביצוע שינויים במכונה כדי שניתן יהיה להשתמש בה בשבת, והוא אף סייע לקבוצת חפץ חיים במימון רכישת מכונת החליבה. כך היה קיבוץ חפץ חיים לרפת החלב הראשונה בארץ שרכשה מכונת חליבה.

בתקופה זו, לא היה מדובר על מכון חליבה כמו זה שניתן למצוא היום בכל רפתות החלב, אלא במכונת חליבה ניידת המחוברת לכד חלב שהעבירו אותה מפרה לפרה. כיום, לא רק שלא ניתן למצוא בארץ רפתות החולבות ידניות, אלא שגם לא ניתן למצוא רפתות החולבות במכונת חליבה ידנית פשוטה כזו, ולכל המשקים יש כיום מכון חליבה משוכלל שבו חולבים עשרות פרות בבת אחת.

האפשרויות לחליבה בשבת ע"י מכונה, כפי שנקבעו ע"י החזון איש והרב הרצוג, מופיעות בחזון איש הלכות שבת¹⁹:

1. מותר להלביש את גביעי המכונה על עטיני הפרה כאשר לא מתבצעת חליבה, והחליבה תתבצע רק בעקבות הפעלת המכונה בעזרת שעון שבת לאחר הצמדת גביעי החליבה לעטיני הפרה; זוהי גרמא מותרת.

2. מותר להלביש את גביעי המכונה על עטיני הפרה כאשר זרימת החלב שנחלב מיידית מופנית לאיבוד, ולאחר שהמכונה חולבת באופן אוטומטי אפשר להעביר את הצינור ממצב איבוד החלב למצב שמירה²⁰.

ה. אופני החליבה בהיתר המקובלים כיום בארץ

במדינת ישראל כיום, החולבים בשבת באופן מותר, עושים זאת בימי שגרה באחת מארבע הדרכים הבאות:

1. חליבה ע"י גוי.

2. חליבה בדרך הראשונה המוצעת ע"י החזון איש - בעזרת מכונת חליבה שבה הגביעים מורכבים על עטיני הפרה מבלי שהפרה מתחילה להיחלב (הדבר נעשה ע"י הפעלת הואקום המצמיד את הגביעים לעטיני הפרה מבלי להפעיל את מערכת הפולסציה - הפעימות - המאפשרת את החליבה), כשהפעלת הפולסציה המאפשרת את החליבה נעשית בגרמא לאחר הרכבת הגביעים²¹. לאחר שהתברר שבחלק גדול מהמקרים מתקיימת חליבה של כמה טיפות ברגע שמצמידים את הגביעים לעטיני הפרה עוד לפני הפעלת מערכת הפולסציה, שופרה המערכת בעזרת סידור טכני, שהביא לכך שגם אם מספר טיפות נחלבות קודם להפעלת הפולסציה ע"י גרמא הרי שטיפות אלו הולכות לאיבוד²². שיטה זו כמעט ולא קיימת היום לאחר שכמעט כל הרפתות עברו לחליבה באמצעות גוי.

19. לח, ד. וראה בעמוד הימיני לגר"ש ישראלי סי' כה, שמעלה פקפוקים לגבי היתר זה של החזון איש.

20. ניסוח הדברים הכתובים בחזון איש אינו תומך באפשרות זו של העברת הצינור מאיבוד לשמירה. להיפך - מהכתובים משתמע שהדבר אסור, אם החליבה לא נפסקת בעת העברת הצינור, אך קיימת מסורת מבוססת ואמינה של רפתני חפץ חיים שכך הינחה אותם החזון איש הלכה למעשה. ראה הרב שמואל דוד - חליבה בשבת (תחומין ז פרק ב 1), וראה בהערת הפתיחה לתשובתו של הגר"ש ישראלי ב"עמוד הימיני" כה, שממנה משמע שאכן היה פער בין הכתוב בחזון איש ובין התורה שבע"פ שעל פיה נהגו על פיו בחפץ חיים למעשה.

21. למעשה הפעלת הפולסציה נעשית בגרמא דגרמא, וראה "עמוד הימיני" שם המסביר את היתרון שבכך.

22. ראה הרב זאב וייטמן, חליבה בגרמא, תחומין טו.

3. רובוט חליבה - מערכת חדשה שבה הפרות נחלבות בעצמן ללא מעורבות אנושית. הפרה מגיעה בעצמה ובהתאם לרצונה וצרכיה לרובוט החליבה, שמזהה את הפרה ומרכיב בעצמו את הגביעים על הפטמות וחולב את הפרה באוטומציה מושלמת. אין ספק, שזו היא הדרך המובחרת לחליבה בשבת מכל הדרכים כולן, שהרי אין בה כל מעורבות אנושית.²³

4. רובוט חליבה במכון חליבה רגיל - מדובר במכון חליבה רגיל אבל במקום שהחולבים ירכיבו את הגביעים לעטיני הפרה עושים זאת רובוטים העוברים לאורך עמדות החליבה ומרכיבים את הגביעים לעטיני הפרה. מדובר במערכת חדישה ביותר שנמצאת בימים אלו בשלבי הרצה בשני מקומות בלבד, אבל אם מקפידים על ההנחיות לגבי הפעלת המכון ולגבי טיפול בתקלות בשבת ושבתמקרה שהרובוט לא מצליח להרכיב את הגביעים יעשה זאת גוי ולא יהודי - הרי שמדובר במערכת טובה מאוד מבחינת שבת והחלב יחשב לחלב מהדרין מכיוון שנחלב בהיתר גמור.

בעבר נהגה דרך נוספת: חליבה בדרך השנייה המוצעת ע"י החזו"א - בעזרת מכונת חליבה שבה זרימת החלב בעת הרכבת הגביעים על עטיני הפרה מכוונת לאיבוד, ולאחר מכן מוסטת זרימת החלב למיכל החלב.²⁴ אלא שהרפתנים העדיפו לעבור לשיטה הראשונה המוצעת ע"י החזו"א וכיום לא נותרו רפתות שיש להם את המערכת הזו.

1. הצעת אופני חליבה בשבת ע"י יהודים בתקופת המלחמה

בתקופה בה אנו מצויים שבה לא מדובר באידיאולוגיה של עבודה עברית, אלא במציאות של שעת דחק גדולה שאין חולבים לא יהודים, ובמציאות של מלחמה, שבה גם חוסר בחלב ומוצריו עלול לפגוע בכושר הלחימה ובחוסנם של החיילים והנמצאים בעורף ויש צורך בייצור אינטנסיבי כדי לעמוד בדרישות השוק וגם לנסות לייצר מלאי חירום, ניתן לדעת להציע שתי הצעות, שמצד אחד בניגוד לכל הצעות המתירים שלעיל הינן הצעות מעשיות גם לימינו ולאופן החליבה הנהוג ברפתות כיום, ומצד שני, מבחינה הלכתית הינן מבוססות לא פחות מאשר ההיתרים שהובאו לעיל. שני הפתרונות מבוססים על היתר החזון איש של חליבה לאיבוד והיתרו במכונות חליבה אוטומטיות להתחיל בחליבה לאיבוד בעת הרכבת גביעי החליבה לעטיני הפרה ולהסיט לאחר מכן בעת שהמכונה חולבת בעצמה את זרימת החלב לשמירה.

1. הפתרון הראשון מבוסס על ההנחה שהחלב שנחלב בעת הרכבת הגביעים מתייחס לחולב המרכיב את הגביעים לעטיני הפרה, ואילו החלב שנחלב לאחר מכן שוב לא מתייחס לחולב כחליבה בידיים אלא כגרמא בלבד. על פי הצעה זו יורכב על כל עמדה מכשיר פשוט שיגרום לכך שהחלב הראשון שנחלב בעת הרכבת הגביעים על עטיני הפרה ילך לאיבוד. חלב זה יתרכז בצינור שיהיה מתחת לכל עמדה ובעת הסרת הגביעים באופן אוטומטי מהפרה בסיום החליבה החלב הזה יישפך לרצפה.²⁵

23. הבעיה היחידה היא שלעתים קורות תקלות, ויש להבטיח שהתקלות יתוקנו בשבת ע"י מי שאינו יהודי ולא ע"י יהודי.

24. שיטה זו שופרה באופן משמעותי בכך שההעברה מאיבוד לשמירה נעשית לא באופן ישיר בידיים אלא בגרמא (מכיון שרבים - ביניהם הגרש"ז אויערבך, הגר"ש ישראלי ועוד - ערערו על היתר זה שנאמר בשם החזו"א). בשתי הדרכים המבוססות על שיטת החזון איש יש להקפיד מאוד שבמהלך החליבה היהודי לא ירכיב גביעים שנפלו או יתקן את מיקומם של גביעים שלא מורכבים היטב על עטיני הפרה, כי בפעולות אלו הוא עלול להיכשל באיסור חליבה בשבת. במקרה של צורך בפעילות כזו, יש להחזיר את המערכת למצב של הפסקת חליבה, ולהתחיל את הרכבת הגביעים במצב שבו אין חליבה או שהחלב זורם לאיבוד.

25. בדומה להצעה שהועלתה על ידי בתחומין טו ויושמה למעשה כתוספת הידור לשיטת החליבה בגרמא.

2. הפתרון השני מבוסס על הפיכת מיכל החלב כולו למיכל שסופו ללכת לאיבוד. דבר זה אפשרי ע"י פתיחת ברז בתחתית מיכל החלב שיגרום לכך שהחלב יצא בקילוח דקיק ממיכל החלב ובאופן שאם הברז הזה לא ייסגר סופו של כל החלב ללכת לאיבוד²⁶. את הברז הזה יש להשאיר פתוח בכל שעות החליבה ורק בסיום החליבה יש לסגור אותו ובכך הדבר דומה ואפילו קל יותר מהיתר החזון איש של הסטת החלב מזרימה לאיבוד לשמירה²⁷.

כמובן ששני הפתרונות הללו הינם לחליבה עצמה ואילו את מכוון החליבה יש להפעיל ע"י שעון שבת שיכוון מראש לשעות החליבה.

כמו"כ, יש כמה דברים נוספים אליהם יש לשים לב:

א. לפני הרכבת גביעי החליבה לעטיני הפרה יש להפעיל בכל עמדה ועמדה את הואקום שגורם לחליבה מיד אחרי הצמדת הגביעים לעטיני הפרה. אם הפעלה זו הינה פניאומטית זה מותר, אבל אם היא חשמלית/אלקטרונית יש בכך כמובן איסור, ולכן במקרה ויהודי צריך לעשות זאת כי אין לא יהודי עליו לעשות זאת כלאחר יד או בשינוי כלומר לא ללחוץ על כפתור ההפעלה עם אצבעו אלא או בעזרת כלי או עם המרפק או עם פרק האצבע (החלק באצבע איתו נוקשים על הדלת).

ב. יש פרות שמסיבות שונות החלב שלהן מופרד מכלל החלב המיועד לשיווק והוא לא הולך למיכל החלב המנוקב אלא לכד נפרד. במקרה כזה האפשרות היחידה הינה לחלוב את הפרה לאיבוד - כלומר, שהחלב יישפך לרצפה או למיכל קטן עם סבון שיפסול את החלב משימוש. אם מדובר בחלב פסול - זו לא בעיה, אבל אמורים לנהוג כך גם כשמדובר בחלב המיועד להגמעת עגלים, ובמיוחד בחלב כולסטרום יקר וחשוב שהוא החלב הראשון אחרי ההמלטה שמכיל את החיסון הנדרש לעגל שנולד זה עתה.

ג. בסיום החליבה נשאר לעתים חלב ברליזר (מיכל הביניים שמשם מוזרם החלב למיכל) וחלב זה יש לשפוך לאיבוד ולא לשלוח אותו למיכל.

אחד מחברי בד"צ וועדת מהדרין תנובה ערער על הפתרונות הללו ולדעתו הדברים לא עולים בקנה אחד עם דברי החזו"א. לגבי הפתרון הראשון הוא כותב שמכיוון שהיות ובעת הפעלת המכשיר,

26. הקילוח צריך להיות מתחתית המיכל באופן שאם הברז לא ייסגר בסיום החליבה כל החלב ילך לאיבוד ולא מהצינור שמוביל את החלב למיכל.

27. רעיון זה הועלה בעבר ע"י רבה של ניר עציון הרב רונן לוביץ כפתרון לחליבה מותרת בשבת ע"י יהודים. בזמנו דחינו רעיון זה מכיוון שסברנו שיש מקום לפקפק אם כאשר המיכל מנוקב בנקב קטן שסופו להיסגר בסיום החליבה - החליבה נחשבת לחליבה לאיבוד. הסיבה לפקפוק נבעה מהגמרא בב"ק קטו, ב ומרש"י שם, שנראה שיש לחלק בין חבית עם נקב קטן שתכולתה איננה נחשבת כהפקר, ובין חבית עם נקב גדול ושופע, שתכולתה הפקר. לפי זה יש מקום לומר שבמקרה של נקב קטן במיכל החלב הדבר לא יחשב כחליבה לאיבוד, אך עיין בשו"ע חו"מ סי' רסד סע' ה ברמ"א שיש אומרים שאם נשבר כד ובו דבש באופן שאם לא היו מצילים את הדבש ע"י קליטתו לכלי שלם הוא היה בסופו של דבר הולך כולו לאיבוד הרי שהוא נחשב הפקר עוד בהיותו בכד. לכן, אע"פ שאין לקבל פתרון זה כפתרון קבע לחליבה בשבת, הרי שיש מקום לסמוך על כך בשעת דחק כמו זו שאנו מצויים בה בימים אלו, וגם בזמנים רגילים יהיה בכך הידור, כתוספת לסידורי שבת מקובלים אחרים, ובעיקר למקרים בהם יש תקלות או חריגה מההנחיות. יש להוסיף עוד, שאין הכרח לזהות בין הפקר שתלוי במחשבת האדם שלא מתכוון להפקיר כאשר מדובר בנקב קטן שסופו להיסתם ושניתן להציל את התכולה שבחבית, ובין העובדה שבעת מעשה האיסור של האדם שהוא הרכבת הגביעים כל החלב שייחלב כתוצאה ממעשהו ילך לאיבוד ורק פעולה נוספת שלו גורמת לכך שהחלב לא הולך לאיבוד.

בלא שום התערבות נוספת, ישמר כל החלב, חוץ מהטיפות הראשונות, נחשב הכל למעשה של מרכיב הגביעים לעטיני הפרה. זאת בשעה שהחזו"א התיר רק אם יש צורך בהתערבות נוספת של האדם ע"י הנחת כלי, ורק אז נחשב ההמשך לגרמא.

לגבי טענתי שרק הכח הראשון מתייחס למעשה האדם ואילו כל החליבה בהמשך נחשבת לכח שני ולגרמא הוא סובר שההבדל בין כח ראשון לכח שני קיים רק בבדקא דמיא, שהוא הסרת מונע בלבד, ולא מעשה בידיים. לעומת זאת, הדלקת מתג או הצמדת גביע לעטיני הפרה היא מעשה בידיים ולא הסרת מונע. לכן לדעתו כל ההמשך מתייחס אליו, ולדבריו הדברים מבוארים בחזון איש בכמה וכמה מקומות.

לדעתי ברור, שאם כל המשך החליבה מתייחס לאדם שמרכיב את הגביעים הרי שהסטת הצינור לכלי לשמירה הינה חליבה גמורה בידיים, ובוודאי אם היא נעשית ע"י מצמיד הגביעים, ואם החזון איש התיר זאת הרי שזה רק משום שהוא כן חילק בין החלב שנחלב בכח ראשון לחלב שנחלב בהמשך שלדעתו חליבה זו נעשית ע"י המכונה והאדם רק גרם לכך שהמכונה תחלוב. ויעויין בדברי הרב לוי יצחק הלפרין בשו"ת מעשה חושב בסיומן ל"ג, שאף הוא מבין שלדעת החזון איש המשך החליבה במכונה נחשב לגרמא ורק תחילת החליבה מתייחסת לאדם כמעשה בידיים²⁸.

בעניין נתינת חיטים בשבת לריחיים של מים מצינו מחלוקת בין המגן אברהם (או"ח רנב כ) לאבן העוזר (סימן שכח). כשלדעת המגן אברהם נותן החיטים לריחיים של מים בשבת לא עובר איסור תורה, ואילו לדעת האבן עוזר יש בכך איסור תורה. ונראה, שלדעת המגן אברהם גם חליבה במכונת חליבה לא תהיה אסורה מהתורה כמו טחינה בריחיים של מים. ואולי גם אבן העוזר יודה שאיסור תורה יש רק בנתינת החיטים למכונה אבל אם החיטים נמצאים במכונה והיהודי יפעיל אותה בשבת יש מקום לראותו כטוחן בידיים רק את הגרעינים הראשונים, אבל כל מה שנטחן בהמשך מתייחס למכונה והאדם רק גרם לטחינה.

כיוצא בו, כתב ה'משנה ברורה' ב'ביאור הלכה' (רנ"ב, ד"ה "להשמעת קול") שאף למג"א כשמפעיל את הריחיים נראה שחייב מכיוון שנחשב למעשה בידיים, הדברים נכונים רק למה שנטחן בתחילה ולא בהמשך, וכפי שהדגיש ה'ביאור הלכה': "אבל אם פותח מסגרת המים בשבת נ"ל דאף להמ"א חייב דהלא תיכף מתחיל להטחן והוא עושה מעשה ממש שעל ידו מסבב גלגל המים והריחים והוא דומה כאלו הוא עצמו היה מסבב הריחים בכחו דחייב וכעין דאמרינן בסנהדרין דאי אשקיל עליה בדקא דמיא אם בכח ראשון הומת חייב דכחו כגופו דמי וה"נ המים הראשונים שיצאו מכחו שהניעו הגלגלים עכ"פ הועילו בודאי שיטחן כגורגרת על ידם.

לגבי הפתרון השני טען המשיג עלי שאם הכוונה היא לסגור את הנקב ולשמור את החלב שבמיכל, כולל רוב החלב הראשון, עוד לפני שישפך לחוץ, יש כאן מלאכת מחשבת, לחלוב על מנת לשמור, וממילא זה לא דומה למקרה שהחלב הראשון אכן הולך כולו לאיבוד, ורק אח"כ מניח כלי, שרק זאת התיר החזו"א.

לדעתי, העובדה שיש כאן מחשבה לסגור את הנקב בסוף החליבה לא הופכת את המלאכה למלאכת מחשבת שאסורה בשבת (בדיוק כמו שכאשר הצינור מכוון לאיבוד העובדה שהוא מתכוון להסיט

28. נראה שהדבר דומה למי שיפתח ברז מים בשבת על ריצוף ובהמשך המים יגיעו לצמחים שישקו, או השוואה מדוייקת יותר תהיה לאדם שהפעיל טרקטור אוטומטי שזורע ושמתקדם ישר על כביש, ובהמשך הכביש מפעיל הטרקטור ישים מחסום שיגרום לטרקטור לסטות לכיוון שדה שתזרע בעקבות זאת. לדעתי לא ניתן לראות זאת כזריעה בידיים.

אותו לשמירה לא הופכת את מעשהו למלאכת מחשבת אסורה (מהתורה) אלא היא נחשבת לכל היותר להערמה מותרת, וכפי שמצינו במקומות רבים. אשר על כן, לדעתי להיתר האמור יש בסיס בדברי הפוסקים וניתן לסמוך על זה בשעת דחק כמו זו שנקלענו אליה בעקבות מלחמת שמחת תורה.

ז. היתר משום עסקי תבן וקש

כיוון נוסף שאולי יכול לשמש כסניף להיתרים אלו הועלה בזמנו בפני ע"י הרב עמית קולא רבה של קבוצת עלומים והרב עילאי עופרן - רבה של קבוצת יבנה, ואנסה להסביר ולהרחיב את הרעיון והכיוון שהועלה על ידם.

לדבריהם מצינו הלכה פסוקה שביישובי ספר יוצאים בכלי זין גם על עסקי תבן וקש. והשאלה היא האם אפשר לומר, בהמשך להלכה זו, שבעת מלחמה בכלל, וביישובי ספר בפרט, גם הפעילות הנועדה לקיום המקום ולקיום המשק החקלאי והכלכלי ולמניעת הפסד גדול וניכר, הינה חלק מהמלחמה כנגד האויבים ומתירה חילול שבת, במיוחד שמדובר בייצור חלב הנחוץ מאוד לכלל האוכלוסייה בארץ בכלל ובעת מלחמה בפרט. יתירה מזו במלחמה זו שנכפתה עלינו נראה שהרוצחים המתועבים התכוונו מעבר לפגיעה הקשה בנפש לפגוע גם ברכוש. הם רצחו עובדי רפתות כולל עובדים זרים שאינם יהודים וגרמו בכך לבריחת עובדים זרים בכל הארץ, ובכך הם גרמו לפגיעה כלכלית בכלל ענפי החקלאות בארץ ובענף הרפת בפרט. מתברר שזו הייתה חלק ממגמתם ומטרתם שהרי הם הקפידו לשרוף את הרפתות ומפעלי ייצור נוספים, כך שאין ספק שמעבר לרצח אנשים, נשים, זקנים וטף מטרתם הייתה גם לפגוע פגיעה ממונית משמעותית ביישובים ובכלל מדינת ישראל. ממילא, הפעלת הרפתות ושיקומם בעת הזאת הינה חלק ממטרות ויעדי המלחמה כנגד הרוצחים הארורים, ובשל כך יש מקום להתיר את שיקומם של הרפתות גם כאשר לשם כך נדרש מיהודים לחלוב בשבת, כשאין אפשרות לעשות זאת ע"י לא יהודים, וזאת כחלק מהלחימה המותרת בשבת, ולכל הפחות לפי הדעות שבמלחמה שבת הותרה ולא דחווה.

בדומה, נראה פשוט שמותר להלחם בשבת כנגד התקפות סייבר שמלוות את הלחימה והאקרים מנסים לפגוע בתשתיות לאומיות וכלכליות ולכן פשיטא שזה חלק מהלחימה ולכן מותר להתגונן כנגד מתקפות סייבר גם בשבת ולנהל מלחמה גם בשדה זה, גם לגבי מתקפות על אתרים שאין בפגיעה בהם משום פיקוח נפש.

עם זאת, יש מקום להגביל את ההיתרים הללו ולהדריך את הסומכים עליהם שיצמצמו את ההסתמכות למינימום ע"י צמצום החליבות משלוש לשתיים ואם ניתן לדחות חליבה למוצאי שבת או להקדימה לפני כניסת השבת יש לעשות זאת גם במחיר של איחור או הקדמת שעת החליבה הקבועה.

באחת הרפתות במושב שחדרו אליו רוצחי החמס בשבת שמחת תורה והייתה שם לחימה בה נרצחו ונפלו אזרחים ושוטרים שלחמו כנגד הרוצחים, נקראתי כדי למצוא פתרון לחליבה בשבת ברפת של רפתנים יראים, שומרי שבת למהדרין, בה חלבו דרך קבע תאילנדים והם ברחו וכעת בעלי הבית המבוגרים נאלצים לחלוב בכל ימות השבוע וגם בשבת.

הפתרון שהצעתי שם היה בהתאם להצעה השניה - הברז במיכל החלב אליו מגיע כל החלב ייפתח בתחילת החליבה בזרם חלש - דבר שיהפוך את כל החלב שנכנס למיכל זה כחלב שנחלב לאיבוד.

רק בסוף החליבה ייסגרו את הברז ובכך יצילו את החלב שנשאר במיכל. כמוכן שהפעלת המכון תהיה ע"י שעון שבת וכל הפעולות שנעשות ע"י החולבים יהיו ללא כל שימוש בחשמל ובאלקטרוניקה, אלא פעולות ידניות או פניאומטיות.

מעבר לזה, חליבת ערב שבת תוקדם ותסתיים לפני כניסת השבת ואילו חליבת הערב של שבת תאוחר ותתחיל אחרי צאת השבת, כך שהפתרון שהוצע להם ישמש אותם רק בחליבה אחת בשבת בבוקר.

עד כאן לגבי השאלה השנייה לגבי דרך חליבה מותרת בשעת דחק גדולה כמו בשעת המלחמה בה אנו מצויים. כעת נעבוד לדיון לגבי רמת כשרות החלב כאשר הוא נחלב באיסור.

ח. חלב שנחלב בשבת באיסור

המקור לשאלת כשרות חלב שנחלב בשבת באיסור היא ההלכה הנוגעת לאיסור הנאה ממלאכת איסור שנעשתה בשבת. בשו"ע (או"ח סי' שיח סע' א) נפסק, שאף שמדאורייתא מעשה שבת איננו נאסר - "השבת קודש ואין מעשיה קודש", יש מקרים שבהם קונסים את מחלל השבת ואוסרים עליו את ההנאה ממעשיו: "המבשל בשבת (או שעשה אחת משאר מלאכות) במזיד - אסור לו לעולם ולאחרים מותר למוצאי שבת מיד, ובשוגג - אסור בו ביום גם לאחרים ולערב מותר גם לו מיד".

מכיוון שמדובר בקנס למי שמחלל שבת הרי שברור שאין כל מקום לקנוס בעלי רפתות שאין להם גויים והם שאלו רב כיצד לנהוג בשבת וקיבלו ממנו הנחיות כיצד לחלוב והם פעלו על פי הנחיות אלו, שהרי אי אפשר להחשיבם כמחללי שבת, וממילא החלב שלהם מותר לכתחילה.

גם אם הרב שהורה להם טעה או סמך על קולות שאינן מקובלות, סוף סוף אין כל מקום במקרה כזה לראות את החולבים על פי הוראת הרב והנחיותיו כמחללי שבת במזיד ולקנוס אותם ולאסור את החלב גם במוצאי שבת, ובוודאי שאין כל מקום לקנוס אחרים ולאסור עליהם את החלב שנחלב על פי הנחיות אלו (ויעויין בבאר היטב או"ח שיח ס"ק ג' שאם עשה ע"פ הוראת חכם מקרי שוגג).

לכאורה נראה, שגם אין מקום לקנוס רפתנים שמקפידים לחלוב בדרך כלל בהיתר ע"י נכרים ורק כעת - בעקבות מצב המלחמה כשאין להם עובדים לא יהודים - הם הורו לעצמם היתר, במזיד או בשוגג, לחלוב בעצמם או ע"י פועלים יהודים. ולכל הפחות, אין כל מקום להתייחס אליהם כאל מזידים גמורים וכמחללי שבת בדרך קבע מתוך זלזול והתעלמות מקדושת השבת. לעובדה זו יש כפי שנראה להלן - משמעות גדולה מבחינת ההתייחסות לכשרות החלב. לכן, כל מה שנכתב להלן מתייחס למציאות של מי שחולבים בשבת באיסור מתוך אי כפתיחות וחוסר נכונות לחלוב בהיתר, והדברים פחות רלוונטיים למציאות המלחמה, בה מצד אחד יש חוסר אפשרות אובייקטיבי לחליבה בהיתר והחולבים בשבת לא עושים זאת להכעיס ח"ו ואפילו לא לתיאבון, אלא מתוך מצוקה אמיתית ומוצדקת הקרובה להיות אונס, ומצד שני, המשך החליבות וייצור החלב הינו חלק מהמלחמה כמוסבר לעיל, והוא גם נחוץ לחיזוק כוח הלחימה בחזית ועמידות העורף והאפשרות לנהל את חיי השגרה במלחמה.

מתוך דברי השולחן ערוך שצוטטו לעיל נראה, שגם אם יהודים חלבו בשבת באיסור במזיד החלב נאסר עולמית רק עליהם, אך הוא מותר לאחרים, שלא חלבו, מיד במוצאי שבת. אלא שעדיין יש לדון האם יש להחמיר ולאסור על אחרים במקרה שבו החולב מייעד מלכתחילה את החלב עבור

אחרים, והאם אין מקום לאסור לאחרים את החלב מטעם חילול השם שיש בכך, שהרי הם נהנים ממלאכת איסור שנעשתה בשבת? והאם אין מקום לאסור לקנות את החלב, כדי שהקנס שהוטל על מחלל השבת בגלל עבריינותו יהיה משמעותי?

המגן אברהם מביא שבהלכות ביטול איסורין נפסק בשו"ע (יו"ד סי' צט סע' ה): "אין מבטלין איסור לכתחילה. עבר וביטלו, או שריבה עליו, אם בשוגג מותר, ואם במזיד אסור למבטל עצמו, אם הוא שלו, וכן למי שנתבטל בשבילו (ואסורים למכרו גם כן לישראל אחר, שלא ייהנו ממה שבטלו) ולשאר כל אדם מותר". ולכאורה לפי זה, גם בדין הנאה ממלאכת שבת התבטיל ייאסר למי שנתבטל בשבילו כמו למבשל עצמו, והיה מקום להחמיר לאסור את הנעשה באיסור גם למי שהמלאכה האסורה נעשתה בעבורו. אלא שמסקנת המגן אברהם היא, שבניגוד לביטול איסורים, שאסורים גם למי שנתבטל בשבילו מהחשש שמא יאמר לו לבטל, הרי לגבי חילול שבת דחמירא ליה אין חשש שישראל יאמר לישראל אחר לבשל או לעשות מלאכה אחרת בשבת עבורו. ולכן בהנאה ממלאכת שבת האיסור הוא רק על מחלל השבת עצמו, ולא על מי שהמלאכה נעשתה עבורו (וכן פסק גם המשנה ברורה בסימן שיח ס"ק ה).

ה"משנה ברורה" שם מעיר, שבמקרה כזה גם אין צורך להמתין במוצאי שבת "בכדי שיעשו", כפי שחייבים להמתין במקרה של גוי שעושה מלאכה בשבת עבור יהודי: "דלא בעינן להמתין בכדי שיעשו אלא במלאכה הנעשית ע"י אינו יהודי בשביל ישראל, משום דקל בעיניו איסור דאמירה לגוי ויבוא לעשות כן פעם אחרת כדי שיהיה מוכן לו במוצאי שבת מיד; אבל דבר שנעשה ע"י ישראל בידיים ודאי ליכא למיחש דעל ידי זה שנתיר למוצאי שבת מיד יבוא פעם אחרת לומר לישראל לבשל לו בשבת בשביל זה; ועוד שהישראל לא ישמע לו, דאין אדם חוטא ולא לו"²⁹.

אם כן, שורת הדין היא שאין איסור גם כשחולב עבור אחרים. אלא שה"כתב סופר"³⁰ כותב שדברים אלו נכונים רק כאשר מדובר במי שעושה מלאכה אסורה בשבת באופן חד פעמי; אך כאשר חילול השבת נעשה בקביעות מדי שבת בשבת, פשוט בעיניו שבמקרה זה קנסו רבנו לאלו שנתבטל בשבילם כמו למבשל עצמו, אם הבישול או חילול השבת נעשה בידיעתם ולרצונם³¹. ועוד מוסיף ה"כתב סופר", שגם אם אין לאסור על האחרים מכיון שחילול השבת לא נעשה לרצונם, עדיין יש עליהם איסור לקנות ולשלם עבור מה שיוצר בשבת משום איסור "לפני עיור" ומשום איסור מסייע, מכיון שלמחלל השבת עצמו אסור למכור את מה שייצר תוך כדי חילול שבת. אם כן,

29. יש להעיר, שלחלק מהראשונים (רש"י, רמב"ן, שאילתות, בה"ג ועוד - עיי' ב"י או"ח סי' שיח) יש להמתין בכדי שיעשו גם כאשר ישראל עושה מלאכה בשבת עבור יהודי. וכן יש להעיר שהפמ"ג (סי' שכה א"א ס"ק כב) סובר שגם למתירים במוצ"ש מיד יש להחמיר בישראל משומד, והיה מקום לנקוט כדעתם במצב בו לדאבוננו מה שהיה פשיטא ל'משנה ברורה', שאין כל חשש שישראל יגיד לישראל אחר לעשות מלאכה בשבת, ושגם אם יאמר לו בודאי שהישראל לא ישמע לו - לא פשיטא לנו במציאות ימינו. אלא שכאמור כל זה איננו נכון למציאות בה אנו דנים בו הרפתנים חולבים בשבת רק מתוך אונס שאין להם חולבים לא יהודים.

לגבי שיעור המתנה בכדי שיעשו בחליבה - ספק אם בכלל ניתן לשער זאת, שהרי מצד אחד אין אפשרות כלל לחלוב את החליבה של ליל שבת או שבת בבוקר במוצאי שבת, כלומר אין כל אפשרות שהדבר ייעשה במוצאי שבת בהיתר; ומצד שני, מכיון שניתן לחלוב בליל שבת בהיתר גמור, הרי שאולי אין מקום לדבר על בכדי שיעשו במוצאי שבת, שהרי יכול היה לעשות בהיתר בשבת עצמה, ואין כאן הנאה ממלאכת איסור שנעשתה בשבת.

30. הרב אברהם שמואל בנימין וולף סופר, בנו של ה"חתם סופר".

31. כתב סופר סי' נ בדיון לגבי פונדק יהודי המבשל בשבת בקביעות עבור יהודים. בנושא הצורך בדעתם ולרצונם פוסק ה"כתב סופר" כדעת ה"ט"ז ביו"ד סי' צט.

אליבא דה"כתב סופר" היה מקום לאסור לקנות ממי שחלב בשבת באיסור במזיד, מכיון שלו עצמו החלב אסור, וכן אסור לו למוכרו לאחרים, וממילא קנייתו על ידי אחרים יש בה משום איסור "לפני עיור"³².

כאמור, מכיוון שהכתב סופר מדגיש שהקנס כלפי אחרים הוא רק כאשר חילול השבת נעשה בקביעות ובתנאי שנעשה בידיעתם ולרצונם, הרי שאיסורו לא יכול להתייחס למציאות בה אנו דנים שבה חילול השבת לא נעשה בקביעות ובוודאי שלא נעשה לרצונם של תנובה או הקונים, שהרי תנובה לוחצת על הרפתנים כל הזמן לחלוב רק בהיתר, כולל בתקופה זו, ולמעשה, וכפי שהוסבר כבר לעיל, גם בעלי הרפת היהודים שחולבים את החלב בשבת באיסור עושים זאת בניגוד לרצונם, ורק מתוך מה שנראה בעיניהם כאונס גמור, וממילא אין כל מקום לקנוס אותם מעבר לשורת הדין.

ט. דין חלב שהיה אפשר לחלוב בהיתר

בעבר הצעתי שאולי גם במקרים בהם החלב נחלב בקביעות באיסור גמור ובמזיד היה מקום להקל בדין החלב, וזאת מכיוון שניתן היה לחלוב את החלב בשבת בהיתר, ולמעשה, אין לנהנה ממנו במוצאי שבת כל הנאה מעצם חילול השבת, שהרי הוא יכול היה ליהנות מהחלב באותה מידה גם אם החלב היה נחלב בהיתר. זאת, בניגוד לתבשיל שבושל בשבת, שהאוכלו במוצאי שבת נהנה ממלאכה אסורה בשבת, שהרי אי אפשר להכינו בהיתר בשבת. לעומת זאת, בחלב שנחלב בשבת באיסור, אין לנהנה מהחלב במוצאי שבת כל עדיפות וכל נפקא מינה אם החלב נחלב בהיתר ע"י גוי או בדרכים מותרות אחרות, או שהחלב נחלב באיסור. ממילא, אי אפשר להתייחס למשתמש בחלב במוצאי שבת כמי שנהנה מחילול שבת³³. אלא שאולי במציאות ימינו דווקא המצב בו אין גויים שיחלבו גורם לכך שאין מקום לקולא זו, מכיוון שהדרך היחידה לחלוב בהיתר ברוב המקומות כשאין גויים היא לחלוב לאיבוד, וממילא אי אפשר לומר שהצורכים את החלב לא נהנים מהאיסור שנעשה בשבת.

י. חילול השם

בעבר כתבתי³⁴ שלמרות שיש מקום רב להקל בשימוש בחלב שנחלב בשבת באיסור מכמה וכמה טעמים שרק את חלקם מניתי לעיל, עדיין כדי שלא יהיה בשימוש כזה משום חילול השם, חלה עלינו חובת מחאה, שתבהיר באופן ברור וחד משמעי שהחליבה בשבת נעשית באיסור למורת רוחנו, ולמרות מחאתנו ורצוננו הגדול שהחליבה תעשה בהיתר ולא באיסור. ועוד כתבתי שלענ"ד, אנו יוצאים ידי חובת מחאה זו באופן מספיק בכך שאנו מבהירים לחולבים שאנו לא יכולים להשתמש

32. גם אם נאסור לרכוש את החלב משום חשש לפני עיור, האיסור יחול על המחלבה הקונה ולא על הצרכן הקונה מהמחלבה, שהרי ה"לפני עיור" או המסייע של הצרכן הינו שבקנייתו הוא מכשיל או מסייע למחלבה שעוברת על איסור לפני עיור בקנותה את החלב מהיצרן העבריין, וקיי"ל שלפני דלפני לא אמרינן - כלומר, אין איסור לפני עיור בהכשלת חברו באיסור לפני עיור כלפי גורם שלישי (ראה מאמרי בתחומין כה בנושא הטיפול בטריפות במדינת ישראל, עמוד 323).

33. ראה ברמ"א שכה, י, לעניין מים שהובאו דרך רשות הרבים לרשות היחיד שמוותר לשתותם, מכיון שאפשר לשתותם גם ללא חילול שבת ע"י שילך בעצמו לבאר (וראה שם במשנה ברורה ס"ק נה, שזה הנימוק להיתר). וראה עוד בשו"ת אורח משפט סי' מט, לגבי הנאה ממנעלים שצוחצחו בשבת עם משחה באופן שניתן היה לצחצחן גם ללא משחה.

34. משואה ליצחק ב עמ' 325 ובנתיב החלב ג עמ' 65

בחלב שלהם לתוצרת מהדרין המיועדת לציבור המקפיד, ובכך הם מבינים היטב שהעובדה שהם חולבים באיסור גורמת למחלבות הקולטות את החלב שלהם ולמערכת הכשרות קשיים גדולים ביותר, שהרי אנו נאלצים להפריד את החלב שנחלב באיסור מהחלב שנחלב בהיתר - דבר שכרוך בהרבה מאוד הוצאות וקשיים. העובדה שהמחלבה המייצרת את מוצרי החלב מוכנה לשלם להם תוספת תשלום אם הם יקבלו על עצמם לחלוב בשבת באופן מותר - מבחירה להם מעבר לכל ספק שלא ניחא כלל לתנובה ולא לצרכני החלב שהם חולבים באיסור, וממילא אנו יוצאים ידי חובת המחאה וההבהרה שהאיסור נעשה שלא לרצוננו ולמורת רוחנו, וממילא אין כאן חשש לחילול השם.

אלא שבמציאות ימינו אין כל חשש חילול השם, מכיוון שגם החולבים עצמם חולבים בשבת למורת רוחם ובניגוד לרצונם מחמת העובדה שאין להם עובדים לא יהודים. ובכל מקרה, מתוך הקשר ההדוק איתם אנו מודעים לכך שהם מבינים היטב עד כמה חשוב לנו שיעשו הכל כדי לחלוב ע"י לא יהודים, ועד כמה נוצר אצלנו קושי מכל אחד שחולב בשבת שלא באופן מותר.

יא. דין תערובת חלב שנחלב באיסור

סניף נוסף להקל בכל הנוגע לכשרות החלב היא העובדה שתמיד מדובר בתערובת עם חלב היתר ובמקרים רבים, וכפי שנראה להלן למעשה תמיד, החלב שנחלב באיסור, שלגביו יש מקום אולי להחמיר, הינו מיעוט לעומת החלב שנחלב בהיתר שאין כל מקום לאסור אותו.

ה"כתב סופר", שהוא זה שמחמיר באיסור מעשה שבת לאחרים, סבור שהקנס לגבי מעשה שבת מתייחס רק לתבשיל שנתבשל בשבת כמות שהוא, ובכל מקרה שבו יש בפנינו תערובת של מעשה שבת עם היתר - אין מקום לקנוס ולאסור את כל התערובת. יתירה מזו - אליבא דה"כתב סופר" מותר אף לכתחילה לערב את מעשה השבת שנאסר³⁵, ולפי דעתו "די לקונסו בעין, שלא יאכלנו עד שיערבו עם דבר מותר", ואם הוא ערב את מעשה השבת בהיתר - התערובת מותרת גם לו עצמו. לדעתו של ה"כתב סופר" מספיק לבטל את איסור מעשה שבת חד בתרי, ואין כל צורך לבטלו בשישים³⁶.

גם בלי שנערב לכתחילה, ברוב המקרים החלב שנחלב באיסור בשבת נאסף למיכל שיש בו כבר חלב שנחלב בהיתר ביום ששי, ולאותו מיכל יחלבו שוב במוצאי שבת חלב היתר גמור (ורק לאחר מכן החלב ייאסף ע"י המיכלית למחלבה), ובמקרים רבים גם בשבת עצמה יש נכרי החולב ביחד עם החולב היהודי, שהחלב שנחלב על ידו מותר.

ואולי כפי שביארתי לעיל גם החלב שנחלב ע"י היהודי עצמו בשבת לא כולו מתייחס אליו ונאסר כדין חלב שנחלב בשבת באיסור, אלא רק החלב שנחלב ברגע הרכבת הגביעים על עטיני הפרה (כוח ראשון), אבל כל החלב שנחלב אח"כ מעצמו ע"י מכונת החליבה שוב לא נחשב ולא מתייחס לחולב היהודי³⁷. וממילא יש להבחין בין חלב שנחלב בשבת באיסור בחליבה ידנית שכולו אסור -

35. כשיטת רבנו יונה בפסחים ל, דס"ל שחמץ לאחר הפסח מותר לערב לכתחילה. ולדעת ה"כתב סופר" גם הרא"ש, שחולק לגבי חמץ שעבר עליו הפסח, יודה במעשה שבת, מכיון שבניגוד לחמץ אחר הפסח, שבפסח עצמו הינו איסור מוחלט וחמור שאיננו מטעם קנס, הרי מעשה שבת אסור רק מטעם קנס. ובניגוד לחמץ לאחר הפסח שיתכן ואסור לכולם, הרי שמעשה שבת נאסר עולמית רק לעושה האיסור בעצמו ולא לאחרים.

36. שלא כפרי מגדים שהצריך שישים.

37. ראה לעיל סוף פרק ו ומה שהרחבתי במאמרי זריעה בגרמא בשביעית, תחומין ז, עמ' 62 ואילך. ומה שהרחיב

וכפי שהיה מקובל לחלוב מאז ומעולם עד לעת האחרונה - עת מכונות החליבה, ובין חלב שנחלב בשבת באיסור ע"י מכונה החולבת בכח החשמל, שרובו המוחלט יהיה מותר גם אם יהודי הוא זה שהרכיב את הגביעים לעטיני הפרה.

*

ולמרות כל האמור לעיל, וכמויות החלב הגדולות יחסית שנחלבו בשבת ע"י יהודים בתקופת המלחמה, עשו בתנובה מאמצים ניכרים ולא השתמשו בהיתר דלעיל וכל החלב שנחלב בשבת ע"י יהודים בדרך אסורה לא שימש לייצור מוצרי מהדרין.

הרב יצחק לוי הלפרין, בספרו שו"ת מעשה חושב ח"א סי' לג בעיקר בסוף פרק ה ובפרקים ח, יא ועוד. וכפי שכתבתי לעיל, לדעתו אם אנו מייחסים את כל המשך פעולת החליבה למרכיב הגביעים, הרי שבכך אנו מערערים עד מאוד את פתרון החליבה בשבת באמצעות מכונות שהוצע ע"י החזון איש, שהתיר לחלוב כאשר תחילת החליבה מוזרמת לאיבוד, ולאחר מכן מועבר צינור החלב הזורם לאיבוד לשמירה לכד החלב.